

Гаєвий В. В.,

*аспірант кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЕВОЛЮЦІЯ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

EVOLUTION OF THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL SECURITY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

Стаття присвячена з'ясуванню зародженню та подальшому розвитку механізму правового регулювання соціальної безпеки крізь призму еволюції концепції громадянського суспільства. Автором встановлюється, що еволюція механізму правового регулювання соціальної безпеки в контексті розвитку громадянського суспільства може бути осмислена в рамках п'яти історико-правових періодів. Перший історико-правовий період – період зародження правового регулювання соціальної безпеки в умовах розвитку концепції громадянського суспільства (IV ст. до н.е. до 2-ї половини XIII ст.). Другий історико-правовий період – період розвитку регулювання соціальної безпеки та концепції громадянського суспільства в рамках процесу ґрунтовного переосмислення цінності людини (з 2-ї половини XIII ст. до 2-ї половини XVIII ст.). Третій історико-правовий період – період становлення механізму правового регулювання соціального захисту за участю суб'єктів громадянського суспільства під впливом посилення концепції соціальної солідарності промислової епохи (з 2-ї половини XVIII ст. до 1945 року). Четвертий історико-правовий період – період розвитку механізму правового регулювання соціального захисту за участю суб'єктів громадянського суспільства (з 1945 року по 1991 рік). П'ятий історико-правовий період – період становлення сучасного механізму правового регулювання соціального захисту за участю суб'єктів громадянського суспільства, що поділяється на такі етапи: пострадянський етап (з 1991 року по 2004 рік); передвоєнний етап (з 2004 року по 2014 рік); воєнний етап (з 2014 року по сьогодні). У висновках до статті узагальнюються результати дослідження. Зокрема, констатується, що становлення сучасного громадянського суспільства та сучасної доктрини соціальної безпеки, що розпочались з часів існування стародавніх общинних суспільств й тривають у наш час, не були ані лінійними, ані рівномірними. При цьому саме такі історичні епохи, як Відродження, Просвітництво та промислова революція, були історичними періодами часу, коли поступово формувалось розуміння гармонійного балансу між колективним добробутом та індивідуальними правами, між загальною безпекою та індивідуальною безпекою.

Ключові слова: *громадянське суспільство, історико-правовий метод, механізм правового регулювання, соціальна безпека, соціальне право, соціальний захист.*

This article aims to explore the origins and progression of the legal regulation mechanism of social security, viewed through the lens of civil society's evolution. The author delineates this evolution across five distinct historical and legal periods. The initial period encompasses the emergence of social security's legal regulation in relation to the burgeoning concept of civil society (4th century BC to the latter half of the 13th century). The subsequent period involved the development of both social security regulation and the concept of civil society, marked by a profound reevaluation of human value (from the second half of the 13th century to the latter half of the 18th century). The third period signifies the formation of the social protection legal regulation mechanism under the influence of the industrial era's burgeoning social solidarity concept (from the second half of the 18th century to 1945). The fourth period covers the development of this mechanism with civil society participation (from 1945 to 1991). The final period addresses the establishment of the contemporary mechanism of social protection legal regulation with civil society involvement, further divided into the post-Soviet stage (1991 to 2004), the pre-war stage (2004 to 2014), and the military stage (2014 to the present). The article concludes by summarizing the findings, noting that the formation of modern civil society and the current social security doctrine, originating from ancient communal societies and continuing to this day, was neither linear nor uniform. Historical epochs like the Renaissance, Enlightenment, and Industrial Revolution were particularly significant in shaping the understanding of the balance between collective well-being and individual rights, and between general and individual security.

Key words: *civil society, historical and legal method, legal regulation mechanism, social law, social protection, social security.*

Постановка проблеми. Концепція громадянського суспільства, котра розвивалася протягом століть і цілісно ґрунтується на принципах індивідуальних свобод, колективної відповідальності та активної участі громадян, знаходиться у взаємному кореляційному зв'язку із соціальною безпекою. Іншими словами, громадянське суспільство та соціальна безпека закономірним чином перебуває у симбіотичних відносинах, осмислення яких дозволяє повноцінно зрозуміти зміст і логіку участі громадянського суспільства у становленні правового регулювання соціальної безпеки сучасної держави, а отже – загальний юридичний зміст механізму правового регулювання соціальної безпеки за участю суб'єктів громадянського суспільства. Повноцінне осмислення цього питання виявляється неможливим без комплексного аналізу історико-правового контексту зародження та подальшого розвитку правового регулювання соціальної безпеки в умовах розвитку концепції громадянського суспільства. Важливість цього завдання аргументована не лише значимістю використання історичних методів в дослідженні правових явищ, але й тим фактом, що вчені ще не досліджували історико-правовий контекст зародження та розвитку механізму правового регулювання соціальної безпеки за участю суб'єктів громадянського суспільства.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Хоча еволюція механізму правового регулювання соціальної безпеки в контексті розвитку громадянського суспільства ще не була предметом окремого наукового дослідження (розвідки), слід констатувати, що багатьма ученими вже досліджувались ті чи інші аспекти зародження та розвитку правового регулювання соціальної безпеки (також суміжних інститутів соціального права, що охоплені режимом соціальної безпеки), серед яких: М.І. Боднарук [1], Т.Ю. Возгріна [2], А.О. Гудзь [3], А.В. Кириченко [4], Л.Ю. Малюга [5, с. 82-98], А.Ю. Стопчак [6], Г.О. Яковлева [7] та ін. науковці. Наукові напрацювання цих та ін. учених і дослідників складають теоретичну основу для з'ясування історико-правових закономірностей становлення механізму правового регулювання соціальної безпеки крізь призму еволюції концепції громадянського суспільства.

Отже, метою статті є аналіз еволюції механізму правового регулювання соціальної безпеки в контексті розвитку громадянського суспільства. Для досягнення цієї мети виконуються такі завдання: 1) з'ясувати історико-правову основу, на якій можливо розкрити процес становлення механізму правового регулювання соціальної безпеки у контексті розвитку концепції громадянського суспільства; 2) проаналізувати особливості етапів еволюції досліджуваного механізму правового регулювання; 3) узагальнити результати дослідження.

Виклад основного матеріалу. Процес зародження та подальшого розвитку правового регулювання соціальної безпеки в Україні в умовах розвитку концепції громадянського суспільства є частиною відповідного глобального процесу становлення громадянського суспільства та режиму соціальної безпеки людини. Виходячи із цього, доходимо висновку, що еволюція механізму правового регулювання соціальної безпеки в контексті розвитку громадянського суспільства наразі поділяється на такі періоди:

1. Перший історико-правовий період (IV ст. до н.е. до епохи Відродження). Питання правового регулювання соціального захисту та становлення і розвитку громадянського суспільства вже перетиналось на зборах громадян у Афінах, Римі, а також на Русі. При цьому слід мати на увазі наступне: по-перше, такі «збори» не орієнтувались на систематичне правове регулювання соціального захисту, як ми його розуміємо сьогодні; по-друге, механізми соціального захисту того часу часто були пов'язані з ширшими політичними та соціальними аспектами, насамперед – забезпечення стабільності, громадянської участі або лояльності до держави, а також до її лідерів. Разом із тим, можна стверджувати, що поява таких зборів і визнання «голосу» громадськості заклали основу для зародження у пізніші історичні періоди повноцінного механізму правового регулювання соціального захисту за участю суб'єктів громадянського суспільства (це пов'язано із впливом громадськості на еволюцію концепцій соціальної солідарності та соціальної відповідальності суспільства та держави перед своїми громадянами).

2. Другий історико-правовий період (з 2-ї половини XIII ст. до 2-ї половини XVIII ст.),

який доцільно назвати періодом розвитку регулювання соціальної безпеки та концепції громадянського суспільства в рамках процесу ґрунтовного переосмислення цінності людини. У рамках епох Відродження та Просвітництва не лише культивувались фундаментальні аргументи на користь розвитку концепції громадянського суспільства й не лише була сформована сучасна концепція соціальної безпеки, але й вже зароджувався сучасний механізм правового регулювання соціальної безпеки за участю суб'єктів громадянського суспільства. Так слід звернути увагу на те, що в епоху Відродження в Італії гуманістичні тенденції були інтегровані в релігійні кола католицької Церкви, внаслідок чого вона, як важливий суб'єкт громадянського суспільства, почала займатись нетиповими для неї практиками забезпечення соціальної безпеки населення (у цьому сенсі мова йде лише про вірян-католиків). Так, в XV ст. в італійських містах почали з'являтися церковні (у подальшому державно-церковні) кредитно-фінансові інститути, що отримали назву «Гора благочестя» (*Monti di Pietà*). Такі організації від початку створювались для боротьби з лихварством, яке вводило вірян у скрутні життєві обставини через несправедливі (хижацькі) умови кредитного договору. Відповідні організації надавали важливу послугу, пропонуючи позики під нижчий відсоток (у порівнянні з лихварськими відсотками), що забезпечувалось за рахунок благодійних пожертвувань, а пізніше – з державного бюджету [див., напр.: 8; 9].

3. Третій історико-правовий період (з 2-ї половини XVIII ст. до 1945 року), який можемо назвати періодом становлення механізму правового регулювання соціального захисту за участю суб'єктів громадянського суспільства під впливом посилення концепції соціальної солідарності промислової епохи. З розвитком промислової революції та ігноруванням мінімальної соціальної безпеки робітників, невдоволені робітники почали об'єднуватись у рухи та асоціації, що відстоювали їх соціальні (зокрема, трудові) права. Під впливом тиску таких рухів на промисловість і державу в країнах Європи почало формуватися фабричне (заводське) законодавство. У той же час на історичних територіях України, які перебували під впливом Російської імперії, як і в решті

самодержавної імперії, соціальна безпека працюючих не вважалась пріоритетним питанням запізнлої індустріалізації, а фабричне законодавство по суті почалося формуватися в останні десятиліття існування імперії. Разом із тим, з поширенням революційних настроїв, падінням Російської імперії та поступовою окупацією території України більшовиками працюючим на заводах і фабриках українцям почала нав'язуватись комуністична ідеологія, як ідеологія, що начебто захищала соціальну безпеку робочих і їх сімей. Утім, з повною окупацією України та становленням режиму більшовиків розпочався процес розвитку «радянського права», яке лише декларувало захист соціальних прав і законних інтересів населення, а в дійсності, було ідеологічною основою для заперечення свободи праці та змушування до перебування усіх працездатних громадян в умовах примусу до праці та обмеження зайнятості. Що ж стосується розвитку концепції громадянського суспільства в СРСР розглядуваного періоду, то в цьому сенсі слід зауважити, що ця концепція була суттєво урізаною в тій мірі, в якій тоталітарна держава потребує тотального контролювання усіх процесів, які відбуваються в державі.

4. Четвертий історико-правовий період (з 1945 року по 1991 рік), який можемо назвати періодом розвитку механізму правового регулювання соціального захисту за участю суб'єктів громадянського суспільства. Цей історико-правовий період, який охоплює різні історичні епохи, починаючи від завершення II світової війни до моменту падіння колишнього СРСР внаслідок так званого «параду незалежності» колишніх радянських республік, однією з перших з яких була Україна, є неоднозначним (у соціально-правовому контексті) історичним проміжком часу, що значним чином відобразився на становленні механізму правового регулювання соціальної безпеки за участю суб'єктів громадянського суспільства, яке існувало в колишньому СРСР переважно номінально. Насамперед звернемо увагу на те, що масштабні жертви та руйнування, спричинені II світовою війною, призвели до глибокої переоцінки соціальної відповідальності та ролі держави і суспільства у забезпеченні добробуту своїх громадян. На тлі цього у 1948 році Гене-

ральною Асамблеєю ООН було проголошено Загальну декларацію прав людини, в якій права людини були концептуальним чином пов'язані зі станом соціальної безпеки людини, як найважливішою умовою для реалізації основних та інших прав людини. Визнання цього факту на глобальному рівні послужило: *по-перше*, каталізатором розширення систем соціального забезпечення, у тому числі й у колишньому Радянському Союзі, частиною якого на той момент була Українська РСР; *по-друге*, розквіт громадянського суспільства, оскільки інститути ООН паралельно своєму розвитку розробляли різні програми підтримки різних суб'єктів громадянського суспільства (зокрема, профспілок, організацій захисту прав людини, жіночих організацій та ін.), до чого надалі приєдналися регіональні міжнародні організації (наприклад, Рада Європи), а далі й деякі держави (зокрема, США, Данія, Швеція), котрі бажали просувати через фінансування програм соціально-правового характеру різні цінності (відповідні програми передбачали фінансову, технічну та іншу допомогу суб'єктам громадянського суспільства).

При цьому слід мати на увазі, що протягом розглядуваного періоду часу на території УРСР було сформовано продержавне «громадянське» суспільство, яке використовувалося державою для імітації демократичності нормотворення, забезпечення міжнародного іміджу соціальної держави, яку будує активна громадськість. У зв'язку із цим, протягом розглядуваного періоду було сформовано основні форми участі суб'єктів «громадянського» суспільства в правовому регулюванні соціальної безпеки, які стали формами використання інструментів демократії для посилення тоталітарного режиму та послаблення соціальної безпеки населення, збільшення міри узалежнення соціальної безпеки громадянина від волі держави та суб'єктів «громадянського» суспільства, що стало однією з причин кризи «радянської держави» та її подальшого розпаду.

5. П'ятий історико-правовий період (з 1991 року по сьогодні) – період становлення сучасного механізму правового регулювання соціального захисту за участю суб'єктів громадянського суспільства. Цей історико-

правовий період розпочався на фоні відсутності досвіду демократичного урядування та адекватного розуміння організації та нормативно-правового забезпечення режиму соціальної безпеки. У зв'язку із цим, до завершення пострадянського етапу становлення сучасного механізму правового регулювання соціального захисту (з 1991 року по 2004 рік, коли Україна утвердилась в необхідності її розбудови в якості сучасної європейської держави) правове регулювання соціальної безпеки та становлення сучасної концепції громадянського суспільства відбувались шляхом орієнтування на західні доктринальні розуміння соціальної безпеки та громадянського суспільства (їх використання обумовлено тим, що одразу ж з моменту відновлення незалежності України, наша держава взяла курс на долучення до світового співтовариства в якості сучасної соціальної, правової та демократичної держави), які впроваджувались в практичну дійсність на ґрунті усталеного радянського розуміння концепту соціального забезпечення та громадянського суспільства. Цей період також характеризувався дезорієнтацією суспільства, яке було звільнене від ідеологічного ярма, однак, в дійсності не розуміло межі своєї свободи та спроможність ефективним чином впливати на суб'єктів нормотворчої діяльності задля того, щоби правове регулювання соціальної безпеки відповідало потребам у соціальній безпеці осіб, котрі знаходились у складних життєвих обставинах (ускладнювало це й те, що на той час більшість населення України все ще перебувала у соціально вразливому стані, обумовленому не лише соціально-правовим, але й економічним та культурним, політичним переходом від тоталітаризму до демократії і ринкової економіки).

Вже у рамках наступного етапу – передвоєнного етапу становлення сучасного механізму правового регулювання соціального захисту (з 2004 року по 2014 рік), який розпочався перемогою громадянського суспільства над політичною владою, що тиснула на громадян у виборі подальшого курсу розвитку держави (мова йде про масові протести з 22 листопада по 26 грудня 2004 року). Протягом цього періоду розпочався процес європеїзації націо-

нального законодавства, зокрема, й у частині забезпечення соціальної безпеки населення, а також впровадження концепції громадянського суспільства в нормах чинного законодавства. Саме з цього період академічна спільнота активно долучилась до процесу формування пропозицій щодо наближення чинного законодавства про соціальну безпеку до відповідних принципів, норм і стандартів, які діють на території ЄС.

Третій етап сучасного періоду становлення сучасного механізму правового регулювання соціального захисту – воєнний етап (з 2014 року по сьогодні). Зі здобуттям успіху у відстоюванні громадянським суспільством в ході масових протестів (відомих як «Революція гідності») потреби подальшої розбудови України в якості європейської держави, що в перспективі набуде членства в ЄС, проти нашої держави розпочалась збройна агресія з подальшою тимчасовою окупацією Автономної Республіки Крим і м. Севастополь, окремих територій Донецької та Луганської області. Початок війни зумовив посилення ролі громадянського суспільства в правовому регулюванні соціальної безпеки нових соціально вразливих верств населення (внутрішньо переміщених осіб, осіб, котрі втратили житло через руйнування, спричиненні воєнними діями тощо), а також посилення соціальної безпеки військовослужбовців (осіб, які набули інвалідність в результаті війни), членів їх сімей та ін. При цьому слід мати на увазі, що триваюча з 2014 року збройна агресія росії проти України, посилена пандемією коронавірусної інфекції COVID-19, загострила соціальну вразливість населення, якою на жаль користуються недобросовісні суб'єкти, всупереч своїм обов'язкам та вимогам, що випливають з принципів соціальної справедливості, соціальної відповідальності та соціальної солідарності. Зокрема, вже тривалий час у «нашій державі спостерігається економічна та соціальна криза, користуючись якою, роботодавці можуть масово порушувати права працівників, в результаті чого завдавати їм моральну шкоду» [10, с. 30], а також послаблювати їх соціальну безпеку в цілому. За таких обставин, а особливо після повномасштабного вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року, не лише актуалі-

зується потреба посилення ролі громадянського суспільства на сфері, які стосуються соціальної безпеки населення (зокрема, й в частині їх нормативно-правового регулювання та контролю і нагляду за виконанням цих норм суб'єктами права), але й також нормативно-правове відображення правового статусу суб'єктів громадськості, як важливих акторів в організації та забезпечення належного функціонування соціально-правового режиму соціальної безпеки в сучасній Україні. Актуальність цього пояснюється також тим фактом, що по сьогодні не всі форми участі суб'єктів громадянського суспільства в нормотворчій діяльності знайшли належне відображення в нормах чинного законодавства, а також по сьогодні ще не було прийнято базового закону в цьому питанні – законодавчого акту про суб'єктів громадянського суспільства.

Висновки. По сьогоднішній день спостерігається процес становлення механізму правового регулювання соціальної безпеки у контексті сучасної концепції громадянського суспільства, адже наразі ще не можна констатувати існування досконалого законодавства про соціальну безпеку, а також законодавства про правовий статус суб'єктів громадянського суспільства загалом та як суб'єктів правотворчості, зокрема. У цьому контексті важливо враховувати тривалий процес становлення і розвитку громадянського суспільства, а також симбіотичний зв'язок розвитку громадянського суспільства із формуванням основних засад соціальної безпеки та їх просуванням в правовій дійсності за рахунок впливу суб'єктів громадянського суспільства. Так, як вбачається з викладеного, це питання є досить складним, адже становлення сучасного громадянського суспільства та сучасної доктрини соціальної безпеки, що розпочались з часів існування стародавніх общинних суспільств й тривають у наш час, орієнтовані на індивіда, не були ані лінійними, ані рівномірними. При цьому саме такі історичні епохи, як Відродження, Просвітництво та промислова революція, були історичними періодами часу, коли поступово формувалось розуміння гармонійного балансу між колективним добробутом та індивідуальними правами, між загальною безпекою та індивідуальною безпекою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боднарук М.І. Правове регулювання соціального страхування в Україні: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. 472 с.
2. Возгріна Т.Ю. Генеза розвитку законодавства про соціальне забезпечення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 172–174.
3. Гудзь А.О. Становлення та розвиток законодавства про соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 88–92.
4. Кириченко А.В. Розвиток соціального страхування в Україні: монографія. Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 197 с.
5. Малюга Л.Ю. Адаптація соціального законодавства України до законодавства Європейського Союзу: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2020. 414 с.
6. Стопчак А.Ю. Історичні аспекти виникнення та еволюції соціального захисту населення в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2010. № 1, Т. 1. С. 60–64.
7. Яковлева Г.О. Характеристика основних етапів становлення та розвитку сфери соціального забезпечення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3(9), Т. 3. С. 68–72.
8. Gatto A. Historical roots of microcredit and usury: The role of Monti di Pietà in Italy and in the kingdom of Naples in XV–XX centuries. *Journal of International Development*. 2018. Vol. 30 (5). P. 911–914. doi:10.1002/jid.3386.
9. Muzzarelli M.G. I Monti di Pietà: le cure prestate e quelle richieste. *Italia Francese*. 2010. № 85. P. 101–111.
10. Гаєвий В.В. Умови відповідальності роботодавця за заподіяну моральну шкоду працівнику. *Правова доктрина, правоутворення та правозастосування: проблеми зв'язку та шляхи розвитку*: тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 жовтня 2019 р.). Харків: НДІ ППСН, 2019. С. 30–36.